

1980 Sonrasında Çay Sektöründe Değişim Rüzgârı: Yücehisar Köyünde Çay Üreticiliğinde Neler Değişiyor?*

Berna GÜLER MÜFTÜOĞLU**

Çay***

.....

*Bahçelerde gül dalısın
Bardaklarda nur halısın
Herkesin ortak malısın
Seni içer yudum yudum.*

Giriş

1980 sonrasında Türkiye’de yeni liberal politikaların eşlik ettiği ihracata dayalı büyüme modeli ile birlikte hizmetlerden sanayiye, sanayiden tarıma yeniden yapılanmaya başlamıştır. Bu yeniden dönüşüm sürecini başlatan etkenler; içsel koşulların getirdiği iradi isteğin yanı sıra dışsal koşulların zorunlulukları olmuştur.

Sosyal devlet olma halinden piyasa devleti olma haline geçiş sürecinde kamu harcamaları daraltılmış, özelleştirme ve ticarileştirme uygulamalarına geçilmiştir. Böylece Kamu İktisadi Teşekkülleri özelleştirilmeye başlanmış, teşvikler uluslararası arenada rekabet avantajını sağlayan sektörlerle yönelik olmasıyla tarım gibi devasa sektör bir kenara itilmeye başlanmıştır. Bu itilme tarımsal istih-

* Bu çalışma 3-6 Eylül 2009’da düzenlenen Karaburun Bilim Kongresinde “1980 Sonrasında Çay Üreticiliği: Yücehisarköyü’nde Çay, Nerden Nereye?” başlıklı sunulan tebliğin genişletilmiş biçimidir. Tebliğin hazırlanmasında alan çalışmasının yapılmasında katkı sağlayan M.Ü. Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkiler Bölümü 2009 yılı mezunu olan Selahattin Altun’a teşekkürlerimi sunarım.

** Yrd. Doç. Dr. Marmara Üniversitesi Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Bölümü Öğretim Üyesi

*** Halk şairi Sabri Hacıkeleşoğlu’nun 9 kıtadan oluşan Çay adlı şiirinin en son kıtasıdır. Aktaran Duman, 2005: 75.

damda çözülmeyi getirirken diğer yandan tarımsal sanayiler ve küçük çiftçiler için yeni bir dönemin başlangıcı olmuştur.

Yeni başlangıçları yapan tarımsal sanayiler ve küçük çiftçiler içinde başında ise çay üreticileri gelmektedir. Türkiye’de Doğu Karadeniz Bölgesi’nin en önemli geçim kaynağı olan çay üretiminde yaş çay alımının yapan işleyip pazarlama olanaklarını gerçekleştiren bir Kamu Devlet Teşekkülü olan ÇAYKUR özelleştirilecektir. Özelleştirme sürecinin olumlulaştırma ve geçişi kolaylaştırmak adına 2006 yılında kurulan Ulusal Çay Konseyi ile 2010 yılında Çay Borsası’nın açılması öngörülmüştür. Bunun yanı sıra çay üretiminde de sözleşmeli çiftçilik uygulamasına geçilmeye başlanmıştır.

Dünya çaylık alan sıralamasında Çin, Hindistan, Sri-Lanka, Endonezya, Kenya’dan sonra 6. sırada Türkiye gelmektedir. Böylelikle Türkiye’deki çay üretimi uluslararası ticaret alanının parçası haline getirilmesi konusu oldukça önem kazanmaktadır. Dünya çay piyasasının yüzde 85’ini dört firma elinde bulundurmaktadır. Bu firmalar içinde Hollanda- İngiltere menşeli Unilever firması birinci sırada gelirken, 1986 yılında Türkiye’de ilk kez çok uluslu bir firma olarak çay işleme, paketleme ve dağıtımını üstlenmiştir. Sanayi ürünlerinde olduğu gibi tarım ürünlerinde de uluslararası ticaretin yoğunlaştığı 1980’de, küresel üretim zinciri oluşturma, zincire dâhil olma ve yönetme olguları küresel rekabetin vazgeçilmez unsurları olmuştur. Çay üretiminde de yaş çayın elde edilmesi sonrasında işleme, paketleme, pazarlama ve dağıtım mekanizmasının oluşturulması üretim zincirini oluşturmakta, bu zincirin denetim ve kontrolü önem kazanmaktadır. Dolayısıyla çay üretiminde söz sahibi olmak için güçlü donanımlı sermayeye ihtiyaç duyulduğu gibi merkezileşme eğiliminin güçlü olması gerekmektedir.

Türkiye çaylık alan açısından 6. Sırada iken kuru çay verimi açısından ise dünyada 4. Sırada yer almaktadır. Ayrıca Türkiye’nin çay tüketiminin yoğun olarak gerçekleştiği büyük nüfusu ile birlikte yoğun nüfusu barındıran Hazar Havzası ve Orta Doğu’ya yakınlığı ile birlikte çay ticareti açısından Türkiye, cazibe merkezi olmaktadır. Bu nedenle, 46 yaş işletmesini barındıran, ülke tüketiminin yüzde 65’ini elinde bulunduran ÇAYKUR’un özelleştirilmesi yerel ve uluslar arası firmalar açısından oldukça önem arz etmektedir. Ancak Doğu Karadeniz Bölgesi’nin önemli geçim kaynağı olan çayın, yaklaşık 200 bin çay üreticisini nasıl etkileneceği konusu belirsizliğini korumaktadır.

Çalışmamızda çay üreticiliğinin en yoğun olduğu bölge olan Doğu Karadeniz’de Rize iline bağlı Pazar ilçesinin Yücehisar köyünde çay üreticiliği üzerine alan araştırması yapılmıştır. 25 hanelik Yücehisar köyünde 25 hanede yüz yüze görüşmeler yapılmış, bununla birlikte bölgede çay üreticiliğinde çalışan kadınlar

yaygın olması nedeniyle hane içinde kadın eşler dâhil edilmiş olup görüşme sayısı 35 çıkmıştır. Saha araştırmasındaki yöntemimizde nicel ve nitel teknikler birlikte kullanılmıştır. Pazar ilçesinde İlçe Tarım Müdürlüğü'nde, Ziraat Odası ile Çaysen ile derinlemesine görüşme yapılmıştır. Ayrıca ilçenin ortak mekânları olan kahvehanelerinde sohbetler gerçekleştirilmiştir. Böylece çoklu araştırma teknikleri ile birlikte çay üreticiliği yapılan bir köyde, çay üreticiliği ve tarımsal hayatın değişim ve dönüşüm koşulları tüm gerçekliği ile algılanmaya, anlaşılmaya ve açıklanmaya çalışılacaktır.

I. 1980 sonrasında Türkiye'de Çay Sektörü: Nerden, Nereye?

Türkiye'de ilk çay fabrikası 1947 yılında kurulmuştur. 1947 yılında çay dağıtımı ve işletmesi de Devlet Ziraat işletmesinden alınarak Tekel Genel Müdürlüğüne, bakanlık olarak da Gümrük ve Tekel Bakanlığı'na bağlanmıştır. 1951 yılında Rize'nin Pazar ilçesinde ikinci çay fabrikası açılmış ve daha sonra 1959 yılına kadar 12 adet çay fabrikası kurulmuştur. Bunun yanında bir de paketleme fabrikası kurulmuş ve 1963 yılında çay fabrikası sayısı 19'a ulaşmıştır. 1960'lı yıllarda içsel sermaye birikiminin yaratıldığı dönemde üretim ve tüketim dengesi sağlanmaya başlanmıştır. 1960'lı yılların sonlarından itibaren yaş çay alım normunun 2.5 yapraktan 3.5 yaprağa çıkması ile önemli bir yaş çay arz fazlası ortaya çıkmıştır. Ne var ki çay işleme fabrikalarının kapasite yetersizliği nedeniyle çaylar imha edilme yoluna gidilmiştir (Saklı, 2008).

1972 tarihin de Çay Kurumu Kanunu ile çay da yeni bir dönem başlamıştır. Böylece çay tekeli değiştirilerek tüzel kişiliğe sahip olmuştur. Faaliyetlerinde özerk ve sorumluluğu sermayesi ile sınırlı olan bir devlet teşekkülü haline gelmiştir. Bu dönemde ki toplam çay fabrikası sayısı 45 olmuştur. ÇAYKUR ile birlikte kuru çay üretimi 42.839 ton iken 1984 yılında 132.561 ton olmuştur. 1980 sonrası yeni liberal politikaların uygulanmaya başlandığı dönemde ihracata dayalı sanayileşmeye başlanması ve dışsal sermaye birikimine yönelik tercihin kullanılması ardından çayda kontenjanlı kota uygulaması ile birlikte devletin çay tekeline kaldıran 1984 tarihli yasa ile özel sektörün önü açılmıştır. 1952 yılında nebati yağ üretimi için Türkiye'ye yatırıma gelen İngiliz-Hollanda menşeli Unilever firması dünyaca ünlü Lipton markasıyla çay üretimi için çay piyasasına ÇAYKUR'dan ikinci olarak yerleşir.

1984 yılında çayda özel sektöre izin verilmesi ile birlikte 312 fabrika kurulmuş ve 11.089 ton/gün yaş çay işleme kapasitesi oluşturulmuştur. 1999 yılı verileri ile hazırlanan 8. Beş Yıllık Plan Gıda Sanayi Özel İhtisas Komisyonu Raporu Çay Sanayi Alt Komisyonu Raporu'na göre aktif durumdaki özel sektör yaş çay

işleme tesisi sayısı 168, kapanan işletme sayısı 144'dür (Tablo 1).

Tablo 1: Çay Üretiminde Özel Sektör 1984-1999

Fabrika Tesis	Sayı	%	Kapasite	%	Ortalama kapasite
Kurulan	312	100	11.089 ton/gün	100	35.5 ton/gün
Çalışan	168	54	7.294 ton/gün	66	43.4 ton/gün
Kapanan	144	46	3.795 ton/gün	34	26.4 ton/gün

Kaynak: Saklı 2008:203

Ayakta kalabilen özel sektör işletmeleri, özel bir bilgi birikimi ve sermaye gerektiren paketleme, pazarlama, reklam ve marka oluşturma faaliyetleri gereğince yapamadıkları için üreticiden aldıkları yaş çaya karşılık kuru çay vererek, pazarlama işini üreticiye bırakmıştır. Ürün bedelini nakit olarak almak isteyen üretici ise, bir yılı aşan uzun ödeme vadelerine razı olmak durumunda kalmaktadır. Öte yandan özel sektörün önemli bir kısmı, alınan çay fiyatlarının karşılığını geç ödeyerek hammadde fiyatlarının maliyetlerini düşürmekte ve üreticiyi en fazla mağdur eden durum olmaktadır. Diğer yandan özel sektör, ödemeleri geciktirmesi ve üreticiye yüklemesinin nedeni olarak ÇAYKUR'un devletten aldığı sübvansiyonu göstermektedir. Diğer yandan üreticinin mağduriyetini pekiştiren bir başka durumda yaş çay toplama işinin dünyanın diğer yerlerindeki gibi 12 ay olmayıp, 6 ay olması dolayısıyla, 6 ay işsiz veya başka işlerle uğraşmak zorunda kalınmasıdır (Saklı, 2008).

Özel sektörde, 1989 yılında SSCB'nin dağılmasıyla birlikte, özellikle Gürcistan'dan gelen göçmen işçilerinin asgari ücret altında ve güvencesiz çalıştırılmaları yerli işçi arasında rekabet yaratmaktadır. Bu durum ücretlerinin düşüşünü ve geçici işçiliğin yaygınlaşmasını getirmektedir. Bununla birlikte 8 saat üç vardiya sistemi ile işçilerin çalıştırılması gerekirken özel sektörde 12 saat iki vardiya ile çalıştırılmaktadır. Özel sektör uluslar arası ürün standartlarına uyulmasındaki maliyet yüksekliliği pazarlama olanaklarının engellemesi standart dışı olmayı getirirken sermaye birikimini daraltmakta, bu durum emek maliyetini aşağı çekmeyi meşru kılmaktadır.

Enflasyon ile mücadelede devletin KİT ürünlerinin fiyatlarına müdahale hakkı olduğu için serbest piyasaya ve maliyetlerine göre bir KİT olan ÇAYKUR'un fiyat belirleyebilmekten alı koymaktadır. Öte yandan üreticiye düşük maliyetli girdi sübvansiyonu yapmasıyla birlikte ÇAYKUR süreklilik arz eden finansman açığını giderememiştir. Devletin kamu harcamalarını kısması, yenileme çalışması ve

istihdamda oy deposu olarak kullanılması ve verimsizleştirilmesi ÇAYKUR'un özelleştirme uygulamalarını gündeme getirmiştir. Öte yandan ÇAYKUR'un varlığı Doğu Karadeniz Bölgesi için istihdam ve gelir anlamını taşımaktadır. Üreticinin yaş çaydan elde ettiği gelirden, çay sanayinin yarattığı istihdam bölgede daha iyi bir hayat standardı sağlamıştır. ÇAYKUR işletmelerinde sendikalaşmanın olması burada önemli bir etkidir. Diğer yandan örgütsüz yaş çay üreticisinin olması ve devletin yaş çay alımının fiyatının çok düşük belirlemesi çay sanayinin çalışanları arasındaki gelir farklılığı yaratmıştır. Ziraat Odalarının çay çiftçisine erişim olanaklarının kısıtlılığı nedeniyle de mücadele etmede sorunlar yaşanırken Çiftçiler Birliği Konfederasyonu'na bağlı ÇAY-SEN'in kuruluşu umut olarak değerlendirilirken çiftçilerin bilgilenme, örgütlenme, birleşme ve dayanışma konusunda desteğe ihtiyacı olduğu açıktır.

Kamusal hizmet gören ÇAYKUR, bölge insanı için gelir ve istihdam yaratmasının yanı sıra sosyal ve kültürel faaliyetlerin öncülüğünü üstlenmesi açısından sosyal yapının değişmesine etkide bulunmuştur. Başta Rize olmak üzere, Trabzon ve Artvin illerinin bağlı olduğu kasabaları ve köyleri birbirini bağlayan yolların yapılmasının yanı sıra sağlık, eğitim, gıda, giyecek gibi ihtiyaçlar kasabalardan temin edilebilir hale gelmeye başlamıştır (Özyurt, 1989: 84-85). Kasabalar da bakkal dükkânları süper marketlere dönüşmeye başlamış kentte temin edilen markalı ürünler temin edebilirken; çayhaneler, kıraathaneler ve kahvehanelerin sayısında önemli bir artış olmuştur (Hann ve Hann, 2003:127-134). Toplumsal cinsiyet açısından değerlendirdiğimizde çay üretiminden önce ve sonra da kadın daima üretici konumunda olmuştur. Çay tarımının ilk zamanlarında kadın ve erkek çay toplayıcılığı yaparken, kadın toplanan çayı sırtta sepette taşır ve çay satma işini de kadın yapmıştır. Son yıllarda çay taşıma işi teleferik ve el arabasıyla yapılmaya başlanmasıyla birlikte erkekler de taşıma işini kadınlarla birlikte yapar olmuştur. Kadınların biraz olsun yükleri azalırken, çay fabrikalarında çalışanlar erkekler olmuş ve çay üretimi geleneksel iş bölümünü güçlendirmiş, ataerkil aile yapısı köylerde daha baskın sürdürülürken kasabalar da nispi anlamda kırılma olmuştur. Diğer yandan da geniş aile yapısından çekirdek aile yapısına dönüşüm gerçekleşmiştir. (Hann ve Hann, 2003: 177-182). Bununla birlikte 1960'lı yıllarda Kıray'ın bir KİT olan Ereğli Demir Çelik fabrikasının kuruluş aşamasında Zonguldak'ın Ereğli ilçesindeki aile yapısındaki dönüşüm ve sosyal yapının değişimi ilişkin alan araştırmasında edindiği bulgularla da benzerlik taşımaktadır (Kıray, 2000).

Doğu Karadeniz Bölgesi çay üreticiliğini destekleyen ÇAYKUR, tarıma dayalı ilişkilerden sıyrılarak ücretli işçilerin olduğu, memur statüsünde çalışanların

varlığı ile tarım dışı faaliyetlerin de çoklaşmasına olanak sağlamasıyla sosyal yapıyı dönüştürücü etki de bulunmuştur. Ancak bu etki göçü engelleyememiş ve miras nedeniyle toprakların giderek küçülmesi gelir yetersizliği yaratırken, istihdam olanaklarının sınırlılığı göçün sürekliliğini sağlamıştır. ÇAYKUR'un özelleştirilmesinin 2007-2013 9. Kalkınma Planı'nda öncelikli işletme olarak belirlenmesi, Ulusal Çay Konseyi'nin kurulması ve Çay Borsası'nın açılacak olması çay üretiminin uluslar arası pazarlara entegrasyonun gerçekleştirilmesi yerli sermayenin örneğin Çay Sanayicileri İş Adamları Derneği'nin istekliliği ile birlikte uluslar arası markaların talep olması çay üreticileri için yeni bir dönemin başlangıcı olacağı benzetilmektedir.¹

Bu başlangıcın en etkin bileşeni ise sanayi ürünlerinde olduğu gibi tarımsal ürünlerde de küresel rekabetin vazgeçilmesi bir dolaşım miti olan küresel üretim zinciridir. Dünya gıda ve içecek sektöründe küresel perakendeciliğin vazgeçilmesi ise küresel rekabet için küresel üretim zincirini kontrol edebilmektir. Gıda ve içecek sektöründe küresel üretim zincirine konu olan yaş sebze ve meyve, kakao, kahve ve çay gibi ürünler başta gelmektedir. Türkiye, kuru çay verimi açısından dünyada 4. sırada olması, küresel çapta çayın paketleme, pazarlama ve dağıtım mekanizmasına sahip olmaması, yerel alanda ÇAYKUR'un özeleştirilecek olması küresel pazara hâkim olan ve küresel üretim zincirinin denetim ve kontrolünü sağlayıcıları açısından hayli önem taşıdığı açıktır.

II. Dünya Çay Pazarı ve Bir Dolaşım Miti: Küresel Üretim Zinciri

1960'lı ve 1970'li yıllarda firmalar arası değişim ilişkisini ana firma ve alt-sözleşme (subcontracting) ilişkileri olarak, dönemin bir başka ifadesiyle ana firma ile (yavru) uydu firmalar arası ilişkileri geri ve ileri bağlantılar kavramları ile açıklamaya çalışılmıştır. 1970'li yıllarla birlikte yeni teknolojilerin kullanımı, üretimin en ufak parçalarına kadar bölünmesi, parça üretimin dünya ölçeğinde saçılması, hızlı haberleşme ağı, malların ve hizmetlerin hızlı dolaşımı; firmalar arası değişim ilişkisini dinamik, akışkan, karmaşık örüntüleri barındıran kompleks bir mekanizmaya dönüştürmüştür. Böylece eski haliyle ana firma ve altsözleşme ilişkisi kavramı yerini, uluslararasılaşan karmaşık ve kompleks yapısını ifade eden "küresel meta zinciri", "küresel değer zinciri", "küresel tedarik zinciri" gibi kavramlar kullanılmaya başlanmıştır. Bu kavramlara konu edilen analizlerde, sermaye birikimin ihtiyaçları doğrultusunda şekillenen biçimiyle yerel ve uluslararasıla-

1 Ayrıntılı bilgi için bkz. <http://www.rtb.org.tr/website/cayborsasi.htm>, <http://www.ajans-53.com/haber-3384-cay-borsasi-icin-onemli-adim.html>, Referans Gazetesi, (23.08.2007)

şan mal/hizmet dolaşımının akışının düzenlemesine ilişkin tespitlerle küresel ölçekte yeni "işletme stratejisi" ve "işletme yönetimi"nin dili oluşturulmaya başlanmıştır. Böylece analizler, eleştirel perspektiften uzaklaşılarak (aşağıda daha ayrıntılı biçimde ortaya konulacağı gibi) toplumsal ilerlemenin hızlı mal/hizmet dolaşımının "iyi yönetilmesiyle" gerçekleşebileceği ortaya konulurken, verili ilişkiler düzleminde sermaye dışı kesimler için de kazanç sağlayabileceği varsayılmıştır.

Dünya sistemi analistlerinden G. Gereffi, 1990'lı yıllarda küresel piyasada firmalar arasındaki değişim ilişkisini analiz ettiği çalışmasında, mal üretiminin dizayndan, üretime, üretimden pazarlamaya uzanan sürecin küresel alandaki organizasyonunu "küresel meta zinciri" olarak ifadelendirmiştir (Gereffi, 1999). Küresel meta zinciri iki şekilde ortaya çıkmaktadır. İlki küresel satıcı yönelimli meta zinciri; küresel alanda marka sahibi lider konumda firmaların özellikle ayakkabı, hazır giyim, tekstil, oyuncak gibi emek yoğun üretimlerin gelişmekte olan ülkelerde yaptırılması ve son ürünün lider firmalar tarafından küresel piyasaya sunulmasıdır. İkincisi küresel üretici yönelimli meta zinciri; küresel düzeyde lider firmaların tüm ileri ve geri bağlantılarını kontrol ederek, zincirin halkalarının hiyerarşik örgütlenmesiyle otomobil, uçak, bilgisayar ve elektronik sanayi gibi orijinal parçalarının üretiminin değişik yerel ve bölgelerde üretimi gerçekleştirilmesidir (Gereffi, 1999).

Gereffi "küresel meta zinciri" olarak adlandırdığı analizine katkı konularak, diğer araştırmacılar; hammaddenin gelişi, malın çıkışı için lojistik destekler, paketleme, satış sonrası servis, stratejik planlama, insan kaynakları yönetimi, teknoloji geliştirme ve tedarik gibi süreçlerin de zincirde yer alması nedeniyle kapsayıcı olması açısından "küresel değer zinciri" olarak adlandırılmaktadır (Humphrey ve Schmitz, 2000; Kamplisky, 2000; Sturgeon, 2001). Bu çalışmalar, küresel düzeyde üretim ilişkilerinin nasıl belirlendiğine ilişkin ip uçları vermesi açısından oldukça önemlidir. Ne var ki, bu çalışmalar sadece ve sadece metallerin dolaşım mekanizması üzerinden bakıyor olmaları üretim ilişkilerinin merkezi olan emek sermaye ilişkisini göz ardı edebilmektedir. Çalışmamızda küresel değer ve/veya meta zincirinden ziyade küresel üretim zinciri olarak ifade edeceğiz.

Metallerin, dolaşım mekanizmasında küresel malın niteliği, zincire nasıl ve nerede eklenme ve hariç tutulmayı belirlerken, zincirdeki firmalar arasındaki ilişkilerin koordinasyonun niteliği de ağıın nasıl düzenlendiğini belirlemektedir. Zincirdeki firmalar arasındaki ilişkilerde lider firma ile en iyi olma (upgrading) yenilemiş üretim sürecinde uzmanlaşmış görece bağımsız yerel aktörler eşit ilişkiler kurulurken, görece düşük kaliteli (downgrading) olgunlaşmış (mutual) üretim sürecinde uzmanlaşmış aynı alan içinde veya diğer alanlardaki yerel aktörlerle yarı-hiye-

rarşik veya tam dikey hiyerarşik ilişki kurulabilmektedir (Nadvi ve Halder, 2002).

Yerel düzeyde kümeleşen firmaların küresel rekabetin kazanılmasında önemli alanlar olması, bu firmalarla küresel alanda lider konumunda olan firma veya firma grupları küresel değer zincirinin oluşturulmasında ve popüler söylem olan "iyi yönetişimin" sağlanmasında politik stratejiler de oldukça önemli olmaktadır. Politik stratejiler, küresel değer zincirinin yönetişimi ile özellikle yerel düzeyde "kamu ve özel sektör yönetişimin" etkileşmesini sağlayıcı yönde belirleyici olmaktadır (Humphery ve Schmitz, 2000). Humphery ve Schmitz, politik ağları; işletme birlikleri, teknoloji merkezleri, işletme liderlerinin grupları ve buna ek olarak hükümete ait ajansları kapsadığını vurgulamaktadır.

"Özel sektör yönetişimi", küresel değer zincirine eklemlenmede yerel işletme birliklerin etkileşim kurulmasını sağlamaktadır. Bölgesel/yerel düzeyde kümeleşen firmaların küresel değer zincirine eklemlenmesi ya da dışında yer alması üretimi yüksek kaliteli ve düşük maliyetli üretim yapmasına bağlı olmaktadır (Humphery ve Schmitz, 2000:22-25). Düşük maliyetli üretim ise düşük emek maliyetinin kullanılmasına bağlıdır. Yüksek kaliteli üretimin gerçekleştirilmesine yönelik çalışmaya odaklanan küçük firma ağları, sadece üretim alanında başarı gösterebilmeleri zorunlu olurken, zincirin içinde yer almaları rekabetçi zorlamalarına da maruz kalmaktadır (Kamplisky, 2000: 10-11).

En iyi olma durumu (upgrading) üretim parçalarının ve üretim sürecinin kurallar dahilinde gerçekleştirilmesi oldukça önem kazanmaktadır. Uluslar üstü kurumlar tarafından belirlenen standart kurallar ve bu kuralara uyumun ulus/devletler tarafından gerçekleştirilmesine yönelik programlar Dünya Ticaret Örgütü (DTÖ) tarafından belirlenirken, bu kurallar işbirliğine dayalı kamu ve özel sektörün yer aldığı bölgesel ve yerel yönetim ajansları tarafından uygulanmaktadır. Böylece dünya ölçeğinde parçalanmış ve saçılmış üretim parçalarının tamamlanması işlevinde kontrol ve denetim sağlanması gerçekleşir.

Standart kurallar, zincirin koordinasyonunda lider firmanın riskini azaltırken, üreticiler için risk, zincirden kopmaktır; zincirden kopmamak için kurallara koşulsuz sadık kalmak zorundadır. Yerel üreticiler sadece kurallara sadık kalmaları yeterli değildir, aynı zamanda düşük maliyetli üretim yapmak zorundadır. Çünkü çok sayıda geç kapitalistleşen ülkede (özellikle Çin ve Hindistan) çok daha düşük maliyetli üretim yapan alanlar değer zinciri içine girebilmektedir (Kamplisky, 2000:15).

Küresel üretim pazarı içinde yer alma, aynı zamanda imalat sektörü için "iyi düzenlenmiş" fiziksel alt yapının gerçekleştirilmesi gerekmektedir. Bunun içinde

gerekli olan “iyi düzenlemiş” oto yollar, demir yolları, limanlar ve etkin haberleşme ağının kurulmasıdır. Düşük gelirli ülkelerin hükümetleri bu koşulların gerçekleştirilmesi için hem iradi, hem de zorunlu olarak küresel finans sistemi içinde yer alırlar. Arz yanlı politik düzenlemelerin kamu harcamalarını kısıtlaması azami alt yapı yatırımların gerçekleştirilmesini gerekli kılarken, daha fazla yatırım imkânını yaratacak özelleştirme ve ticarileştirme uygulamaları daha kolay benimsetilerek hayata geçirilmektedir. Üretim alanında olduğu gibi alt yapının gerçekleştirilmesinde doğrudan yabancı sermaye yatırımların özendirilmesine ilişkin uygulamalar gerçekleştirilmektedir. Uygulamalar DTÖ’nün bağlayıcı kuralları ile geri dönüşüm engellenmektedir. Böylece küresel kazanç havuzu genişlemekte ve sistematikleşmektedir. Diğer taraftan moda ifade ile “insan kaynakları” yani emek gücü kazanç havuzunun yaratılması için becerili ve düşük ücretli işçilerin oluşumuna ilişkin düzenlemeler gerçekleştirilmektedir (Kamplisky, 2000:32).

Öte yandan sendikaların işlevlerinin etkisizleştirilmesi, yönetim için muhatap olarak yalnızca (işletme birliklerinin ve gruplarında yer aldığı) sivil toplum örgütlerinin seçilmesi ve bu örgütlerin (meslek odaları ve gönüllü kuruluşlar vs.) yalnızca emek standartların gözetleme işlevinin yükletilmesi, var olan sınıf mücadelesini görünmez kılmaktadır.

Küresel değer zincirinin analizi; yerel, ulusal ve küresel alanda sermayeler arası etkileşimin nasıl işlediğine ilişkin değerlendirme imkânı tanımaktadır. Bu analiz bize gösteriyor ki, güçlü sermaye grupların politik karar alma sürecini etkilemesine yönelik olarak ortaya çıkan; yerel, ulusal ve küresel alanda yönetim modeliyle sermayenin küresel alanda kazanç için birikim mücadelesini etkinleştirirken, etkinlik; sıçrama ve birikim yaratma adına büyük, orta ve küçük sermayeler arası eşitsiz ve asimetrik ilişkileri derinleştirmektedir. Aynı zamanda uluslar üstü kurumların (AB, BM, IMF, DB, DTÖ, OECD vs.) yönlendiriciliği ile küresel rekabette birikim mücadelesinin stratejileri sistematikleştirilmektedir (Güler-Müftüoğlu, 2006).

Küresel üretim zinciri sanayiden tarıma tüm metallerin üretim sürecinin işleyişine göre şekillenebilir. Aşağıda yer alan Şema 1’de çayın üretim sürecini ve dolaşımını çok net biçimde ortaya koymaktadır. Tarımsal üretiminde yaş sebze ve meyveden tropik içecekler olarak adlandırılan çay, kakao ve kahveye kadar ürünlerin küresel ticaret içinde bulunmaları küresel üretim zinciri içinde yer almalarıyla mümkün olmaktadır. Ne var ki bu durumu tarım ürünlerinde uzmanlaşmış geç kapitalistleşmiş ülkeler için bulunmaz bir fırsat olduğu değerlendirilmektedir (Fitter ve Kamplisky, 2001; Gibbon, 2003).

demek ki bu da bu piyasaya girişin hiç de kolay olmadığı anlamına gelmektedir (Talbot, 2002: 724).

Tüm dünyada çayın toplanma işlemi kadınlar tarafından yapılmaktadır. Sosyal güvenceden yoksun düşük ücretlerle ve/veya ücretsiz aile işçisi olarak çalıştırılan kadınlar yoksul yaşamaya mahkûm bırakılmaktadır. Dünyaca ünlü büyük çay üreticileri "iş tahribatının saldırgan politikaları" "(aggressive policy of job destruction) olarak adlandırılan güvencesiz, geçici çalışmalar, cinsiyet eşitsizliği konularında suçlanmaktadır. Çok uluslu şirket olan Unilever firması dünyaca ünlü Lipton marka çay üretiminde küresel üretim zincirine dâhil 150 bin çay üreticisiyle çalışmakta ve geçici çalıştırma gibi esnek çalıştırmaların yapılması, uzun saatler ve düşük ücretlerle çalıştırmanın yapıldığına dair raporlarda Unilever'in "hayata güvencesizlik katma" ("adding insecurity of life") olarak değerlendirilmektedir. Unilever'in sosyal sorumluluk adı altında yaptığı çalışmalarda kullandığı "hayata canlılık katma" ibaresi karşılığında kullanılan "hayata güvencesizlik katma" ibaresi gerçekliğin açık ifadesi olmaktadır.²

Öte yandan dünya kuru çay fiyatları 1970'ten 2005'e kadar, reel olarak ortalama yüzde 44 düşmüştür. Bu durumda da küçük çiftçi gelirlerinde de hızla düşme eğilimini hızlandırmıştır. Bir yandan aşırı üretimin olması bir yandan da kuru çay fiyatının düşme eğiliminde olması diğer yandan büyük çay üreticileri açısından düşük fiyatlar tüketici fiyatlarına yansıtılmadığı için aşırı kâr sağlanmaktadır.³ Ancak, küçük çiftçilerin işsizleşmesi ve mülksüzleşmesini ve yoksullaşmasını sağlama amacıyla birlikte protestolar eylemler gün geçtikçe çoğalmaktadır.⁴ Öte yandan, Dünya Gıda ve Tarım Örgütü (FAO) Hükümetler Arası Çay Grubu'nun çalışmalarıyla, geç kapitalistleşmiş ülkelerde çayın küçük çiftçinin geçim sağlama aracı olarak varlığını sürdürmesi için tedbirler araştırılmıştır. Bunun sonucunda; çay ekim alanlarının sınırlandırılması, kalitenin geliştirilmesi ve çayın sağlık açısından faydaları öne çıkarılarak tüketiminin artırılması çabalarına girişilmiştir. Ortaya çıkan sonuç ise çay fiyatını yeterince artıramamış ve çay üreticisine yüksek bir hayat standardı sağlayamamıştır (Saklı, 2006:3).

FAO'nun Hükümetler Arası Çay Grubu'nun 2006 yılında yapmış olduğu Hindistan, Kenya, ve Endonezya üzerinde "küçük çiftçiler ve tedarik zincirinin iz-

2 Ayrıntılı bilgi için bkz. <http://www.teacoffeecocoa.org/tcc/News/Tea/World-s-largest-tea-company-accused-of-aggressive-policy-of-job-destruction> (06.06.2009)

3 Benzer bir durum kahve üretimi yapan küçük çiftçiler için geçerli olduğunu görmekteyiz. (Ayrıntılı bilgi için bkz. Köymen, 2008 87-88)

4 Ayrıntılı bilgi için bkz. <http://www.teacoffeecocoa.org/tcc/News/Tea/Tea-growers-protest-at-layoffs-and-low-wages> (06.06.2009)

lenebilirliği” adlı çalışmada “adil ticaret”⁵ (“fair trade”) merkeze konumlandırılırken iki temel argüman üzerinde durulmaktadır. Bunlardan ilki, sağlık ve gıda üzerinde tüketici güvenliği endişeleri; ikincisi ise çay üretiminin toplumsal ve çevresel koşullar üzerinde yarattığı etik kaygılardır. Bu iki durum üzerinde küresel üretim zincirini izlemek ve sonuçları paylaşma amaçlanırken çay üretiminde dikey ve hiyerarşik bir yapılanmanın olması izlenebilirliği zorlaştırması nedeniyle mevcut koşulları iyileştirebilme imkânı gölgede kalmaktadır (Neilson ve Prichard, 2006). Öte yandan haksız kazanç sağlayan küresel dev üreticiler zenginleşmenin temel kaynağı sorgulanmazken sosyal sorumluluk adı altında hayırsever zengin olma pozisyonu herkes tarafından kabul edilmesi empoze edilmektedir. Bu durumu Slavoj Žizek kahve üretimi ile ilişkilendirerek çok açık bir şekilde aşağıda ifade etmektedir (Žizek, 2009: 55)

“Whole Foods ve Starbucks gibi kurumlar sendika karşıtı etkinliklerde bulunsalar da liberallerin beğenisine sahip olmayı sürdürürler; buradaki hile, kurumların ileri bir devirle (progressive spin) ürünlerini satmalarıdır. “Adil ticaret’ (fair-trade) fiyatlarından satın alınmış kahve çekirdeklerinden yapılan kahve, pahalı harman araçları, vb. Kısacası, dâhil olanlarla dışlanmışlar arasındaki karşıtlık olmazsa kendimizi, Bill Gates’in yoksulluk ve hastalıkla savaşan en büyük iyiliksever, Rupert Murdoch’un ise medya imparatorluğu aracılığıyla yüzlerce milyonu harekete geçiren en büyük çevreci olduğu bir dünyada bulabiliriz.”

Türkiye’de Unilever’in Lipton markalı çayı bir KİT işletmesi olan ÇAYKUR’dan sonra piyasa da ikinci büyük firma konumundadır. ÇAYKUR’un yaş çay alım fiyatları üreticinin beklentilerine cevap vermeyen alım fiyatları belirledikçe özel çay şirketleri için de düşük bedelli çay alımını teşvik etmektedir. ÇAYKUR 2009 yılı için geçmiş dönem borçlarını üreticiye ödememesi yaş çay alım bedellerinin geç açıklanması çay üreticilerinden tepkiler yükselmektedir (Evrensel Gazetesi, 14.07.2009). Öte yandan ÇAYKUR’un yüksek gelir grubuna hitap edebilecek olan ve katma değeri yüksek olan “beyaz çay”ın üretime başlayacak olması, üreticiyi ise mağdur ediyor olması hayli manidar. Bu manidarlık hiç kuşku yok ki, yerli ve yabancı özel şirketlerin piyasaya girişini hızlandırmaktadır.

2007 yılında Coca Cola firmasının Doğadan markalı yerli çay şirketinin tamamını satın alırken,⁶ 2009 yılında yerli büyük holding olan Ülker grubunun Oba Çay ve Doğa Çay’ın hisselerinin tamamını satın almış ve sektörün 3. yerli büyük

5 16. yüzyılda ilk kez kilise tarafından kullanılan “adil fiyat” kavramına göre her malın üretim maliyetini karşılayan tek bir fiyatı olmalıdır. Zenginlerin görevi ise yoksullara karşı hayırsever olmaktır (ayrıntılı bilgi için bkz. Köymen, 2008: 37-39)

6 Ayrıntılı bilgi için bkz. <http://www.tumgazeteler.com/?a=2553484> (07.07.2009)

firması olan Doğuş çay da ortaklık için çok uluslu Tata firmasıyla görüşmeleri yürütmektedir. Bununla birlikte yerli ve yabancı dev firmaların ortak görüşü ise "özelleştirme ile birlikte Rize'de çay liberalleşecek."⁷ Türkiye'de çay sektöründe küresel üretim zincirinin kurulmasında "kamu özel sektör yönetişi" için Ulusal Çay Konsey'inin kurulmuş olması ve Çay Sanayicileri İşadamları Derneği'nin önderliğinde kurulacak olacak olan Çay Borsası işleyiş için belirleyici örneklerdir.

O kadar açıktır ki, Türkiye'de 1980 sonrasında birikim mekanizmasının sürekliliğini ihtiva eden ihracata dayalı büyüme modelinin uygulanmasıyla sermayenin uluslararasılaşma eğilimi, türdeş olmayan sermaye grupları arasında farklı durumları içermiş olmasıdır (Ercan, 2004). Kapitalist evrimleşme doğrultularını tamamlayan sermayeler, tamamlayamamış olanlar, ancak hızla tamamlama arzusu içinde olan sermayeler arasında farklı sonuçlar doğurmaktadır (Güler-Müftüoğlu, 2001). Tüm bunlarla birlikte, bölgeler arası rekabetin ön plana çıkarıldığı bu dönemde bölgesel kalkınma için kamu özel sektör birlikteliğini içeren kalkınma stratejileri (küresel üretim zincirinin olmazsa olmazı) Türkiye'deki bölgesel gelişmişlik sıralamasında en sonlarda Karadeniz Bölgesi'nin yer alması bölge içi rekabeti de artırmaktadır. Bununla birlikte yerel ve uluslar arası ticareti kolaylaştıracağı düşünülen 550 km sahilde yapılan otobanın, bölgenin enerji koridoru olması ve de enerji üretiminde hidro elektrik santrallerin yapılmasıyla beraber Karadeniz Bölgesi'nin az gelişmişliğine yol etkenlerden tarihi doku, çevre ve emek gücü tahrifatını yaratmasıdır (Güler-Müftüoğlu ve Ercan, 2007).

Tüm bu gelişmelerle birlikte çay üreticiliği konusunda uzmanlaşmış bir bölge olan Karadeniz Bölgesi, az gelişmiş bir bölge olması, yoğun göç dalgasını devam eden bir bölge olmasıyla birlikte çay üreticiliğinin bugünkü durumu ve olası gelişmeler konusu bir kesit üzerinden değerlendirilmeye çalışılacaktır.

III. Rize'nin Pazar İlçesinde Bir Çay Üretim Merkezi: Yücehisar Köyü

Yücehisar Köyü Rize'nin Pazar-Hemşin yolu üzerinde yer almaktadır. Yol boyunca TOKİ evleri ve Yolun karşısında bulunan köylerdeki 4-5 katlı binalar buraların adeta şehir merkezi görüntüsü vermektedir. Yine yol kenarında bulunan Doğuş çay fabrikası, taş ocağı ve kum ocağı ve yanlarında bulunan evler, şehirleşmenin kaydığını göstermektedir. Bir yanda bu yeni yapılar, bir yanda karşıdaki köyler ile Hemşin yolunu ayıran, sellerin etkisiyle yıkılmış köprülerin izleri görülür. Köy yolunda, gökyüzüne baktığımızda üst üste geçmiş teleferik⁸ tellerini görülür

7 Ayrıntılı bilgi için bkz. <http://www.tumgazeteler.com/?a=2474589> (07.07.2009)

8 Çay teleferiği, çayın biçildiği alandan, satılacağı alana kadar çayın taşınmasını sağlayan, bölgede sıkça kullanılan bir araçtır.

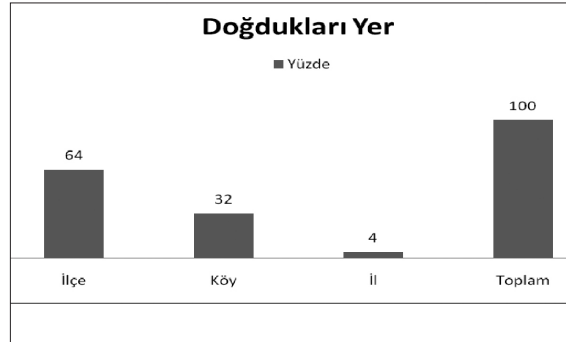
çay alım⁹ yerinin önüne kadar gelir. Bunun dışında az da olsa kivi ve fındık bahçeleri de çay alanlarının içinde yer alır. Yücehisar'da sadece bir tane ÇAYKUR'a bağlı çay alım yeri bulunmaktadır. Köydeki ailelerin arazileri oldukça dağınık bir yapıdadır.

Yücehisar'da kendi içinde alt ve üst diye ikiye ayrılmıştır. Bu iki yer aşağı mahalle ve yukarı mahalle olarak geçmektedir. İki mahallenin insanının, akşamları ve öğlenleri çay muhabbetlerini yaptıkları "çardak" adı verilen ortak oturma alanları bulunmaktadır. Her köy evinin kapısında bir çeşme bulunurken, bir de ayrıca köyde büyük bir çeşme yer almaktadır. Bölgede etkili yağışlar sayesinde su sıkıntısı çekilmemektedir. Bu nedenle bölge insanı suyu neredeyse her alanda kullanmaktadır.

Köy halkı iki etnik gruptan oluşmaktadır; bunlardan biri Hemşilliler, diğeri ise Laz'lardır. Ayrıca, köyde yaşayanları yaz ve kış nüfusu olarak ikiye ayırmak gerekir. Elde edilen bilgiler sonucunda, köyde yaz mevsiminde aile olarak sayının ikiye katlandığını öğrenilmiştir. Araştırmamız kış mevsimi olan Ocak 2009'da yapıldığı için sadece üç aile ile Yücehisar köyü'nde görüşme yapılabildiği görülmüştür. Yirmi iki aile ile TOKİ (Toplu Konut İdaresi) Yüzevler adı verilen sitelerde görüşme yapılmıştır. Bölge insanı ilçelerde yerleşmeye başlamıştır. 25 hanede görüşme yapılmış olup çay üretici olan aile üyesinden sadece bir kişiyle görüşülmüştür. Bunun dışında Pazar İlçe Tarım Müdürlüğü ve Ziraat Odası ile görüşmeler yapılmış olup, ayrıca Pazar ilçesinde bulunan kahvelerde sohbetler yapılmıştır.

1. Çay Üreticilerin Demografik Özellikleri

Yücehisar'da çay üreticilerinin yüzde 64'ü ilçede doğmuş, yüzde 32'si köyde, yüzde 4'ü ise il merkezinde doğmuştur. Devlet tarafından ÇAYKUR'un bölgede çay üretimi destekleyen yatırımlar yaptıkça ilçelerde hastanelerin kurulmaya başlanması ve köy ve ilçe bağlantı yollarının yapılmasıyla birlikte köyde evde doğanların oranının azalmış olduğunu görmekteyiz.

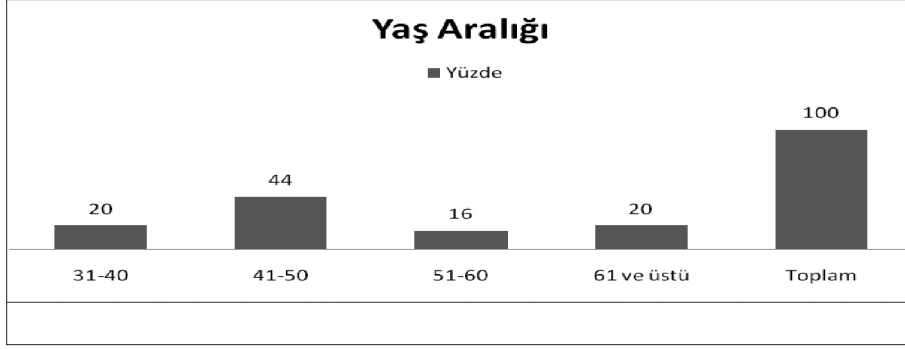

Tablo 3

9 Çay alım yeri, toplanan yaş çayın satıldığı alandır.

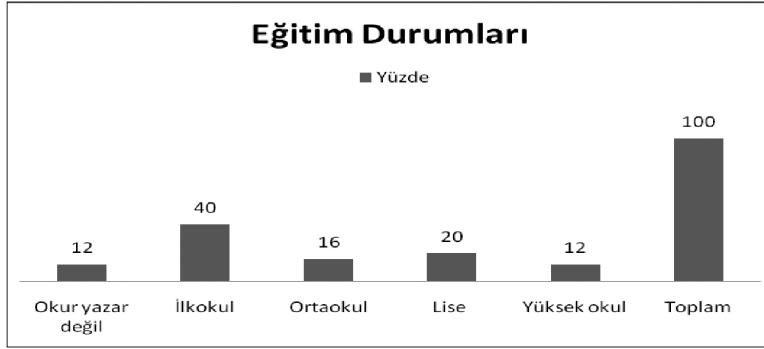
Çay üreticilerinin tablo 4'deki yaş aralığına baktığımızda orta yaş ve üzerinin ağırlıkta olduğunu görülmektedir. Gençler çay üreticiliği yapmamakta ve gençlerin büyük bir çoğunluğu göçlerle yurtlarından ayrıldığı ifade edilmektedir.

Tablo 4

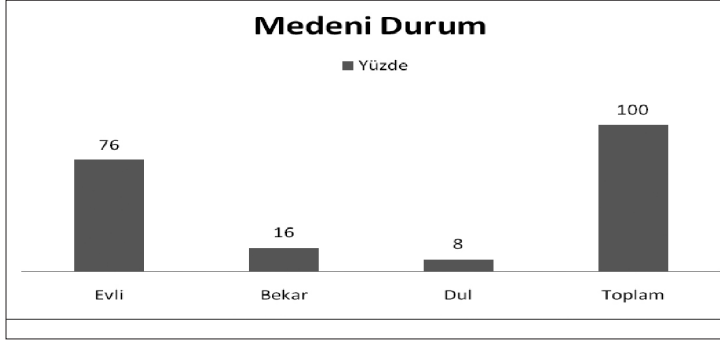
Çay üreticinin yüzde 12'si okur-yazar değil ve yüzde 40'ı ise zorunlu eğitim olan ilkokulu bitirmiş olduğunu görmekteyiz. Göç eden gençlerin büyük çoğunluğu da eğitilmiş gençler olduğu ifade edilmektedir.

Tablo 5

Çay üreticilerinin büyük bir çoğunluğu evlidir (Tablo 6). Evli sayısının yüksek olmasının nedenlerinden biride bölgede çay üretimi için kadın emeğinin vazgeçilmez olmasıdır. Bir diğer nedeni ise miras nedeniyle bölünen arazinin boş kalması, işlenmesi için 18 yaşında evlenmeleridir. Eskiye oranla evlenme yaşı yükselmiş olmasına karşın ancak yüksek rakımlı tepelere konulanmış köylerde 18 yaşının altında evlilikler yapılmaktadır.

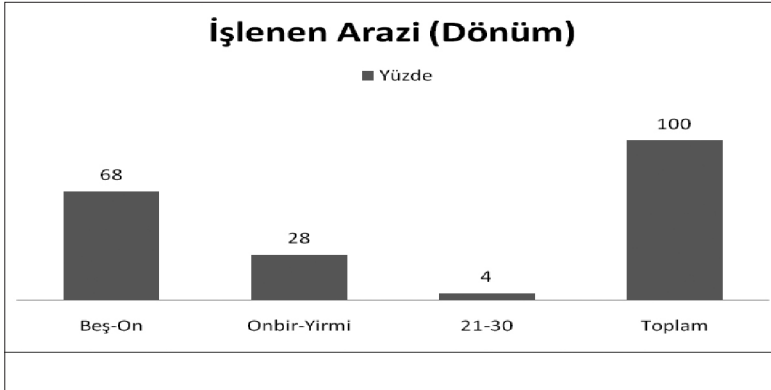
Tablo 6

2. Çay Üreticilerinin İşledikleri Toprak, Çay Miktarı ve Çalışma Saati

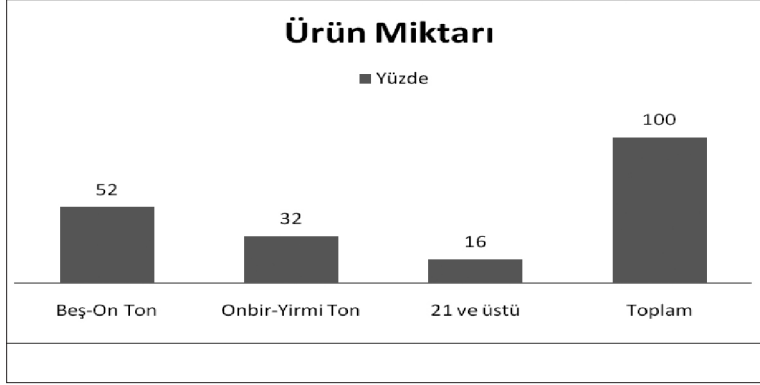
Çay üreticilerinin yüzde 68'inin 5-10 dönüm arasında, yüzde 28'i 11-20 dönüm sadece yüzde 4'ünün 21-30 dönüm arasında toprağı bulunmaktadır. Arazinin çoğunun 5-10 dönüm arasında olması toprakların giderek bölündüğünü göstermektedir. 1940'larda başlayan çay tarımı her geçen zaman kardeşler arasında paylaşılmakta ve paylaşılmaya devam edildikçe aile başına dönüm miktarı daha da düşmektedir (Tablo 7).

Tablo 7

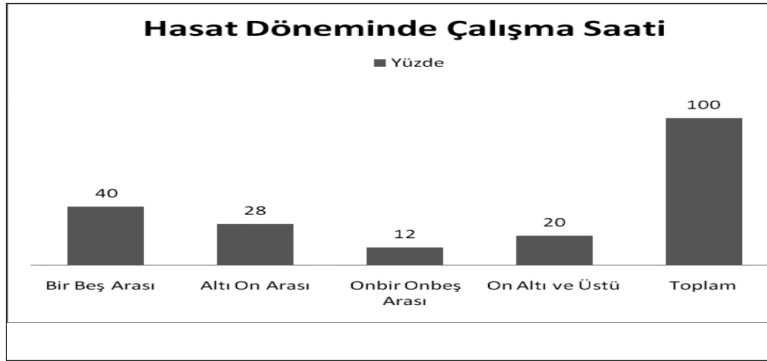
İşlenen arazide çay üreticilerinin yüzde 52'si beş-on ton arasında yaş çay elde edebilmektedir. Yüzde 32'si on bir-yirmi ton yaş çay toplarken sadece yüzde 4'ü yirmi ton ve üstü yaş çay elde edebilmektedir (Tablo 8). Toprağın bölünmesi üretilen çay miktarını da etkilemekte ve üretilen çay miktarı aile başına giderek düşmektedir. ÇAYKUR'un çay alımına kota uygulamasıyla birlikte sadece yüzde 55'i kadar yaş çay alırken diğer kısmını köyünde yanı başında olan Doğu Çay'a ve diğer küçük fabrikalara verilmektedir.

Tablo 8

Hasat döneminde çalışma saatleri, yoğunluklu olarak 1-5 saat arasında, çalışılmaktadır (Tablo 9). Hasat döneminde çalışma saati az olması dikkat çekicidir. Ancak çay fabrikasında çalışan erkeklerin işten gelip çalıştıkları süredir. Kadınlar genelde 8-9 saat tarlada kaldıktan sonra, eve gelip ev işlerini yapmakta, hayvan varsa onun işini yapmakta ve çocuk bakımı gibi işleri yapmaktadır. Yani tarımda ki çalışma süreleri dâhil olmak üzere çalışma saatleri 15 saatin üzerinde olmaktadır.

Tablo 9

Aşağıdaki örnek olayda hasat dönemindeki yoğun çalışmayı çok net bir biçimde ortaya koymaktadır.

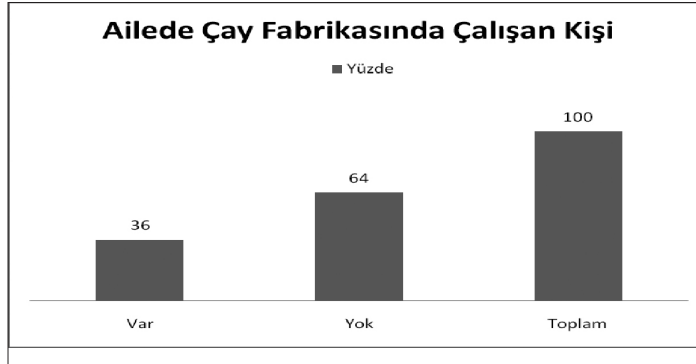
Örnek Olay 1: “..Çay tarımına başladığımız dönemde ben sadece çay satım işini yapıyorum. Minibüs de çalışmaya devam ediyorum. Vardiyalı olarak günde 8 saat çay fabrikasında çalışıyorum. Eşim; çay satıyor, çay biçiyor, ot temizliyor, akşam ahır işini yapıyor. Eşim çay biçerken, annem gündüzleri en küçük çocuğu-

ma bakıyor, yemekleri yapıyor, çok sıkıştığımızda da ot temizlemeye yardım ediyor. Babam ise sadece ufak tefek bağ bahçe işlerini yapıyor. En büyük çocuğum hem çay biçiyor, hem de çay satıyor. Kızım ise sadece çay biçiyor....”

3. Çay Üretiminde Emek Kullanım Biçimleri

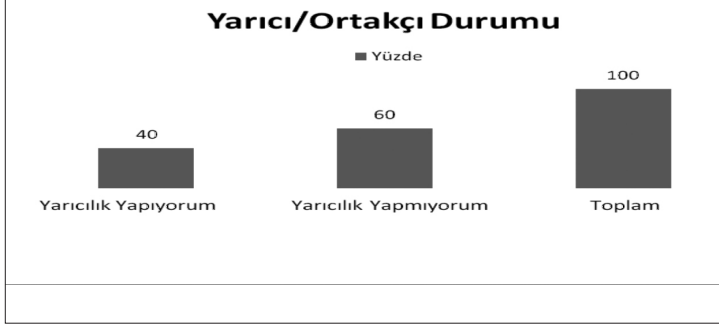
Görüşme yapılan 9 aile içinde çay fabrikasında çalışan en az bir kişi mevcuttur. Yücehirsar köyü’nde ki çay fabrikasında çalışanların hepsi erkek işçilerdir (Tablo 10). Bölgede kadınlar sadece çay fabrikalarında büro işlerinde çalışmaktadır. ÇAYKUR’da kadrolu işçi sayısının her geçen gün azaldığı ve geçici çalışmanın ise özel sektörle birlikte gün geçtikçe arttığı ifade edilmektedir. Hasat dönemi toplanma işleme 6 ay sürdüğü için geçici çalıştırma firmalar için daha kârlı olmaktadır. ÇAYKUR fabrikalarında ücretler, özel sektöre göre daha yüksek olması gelir kazandırması açısından yöre halkı için oldukça önemlidir. Ancak ÇAYKUR’un özelleştirilecek olması yöre halkını endişelendirmekte; çünkü özelleştirmenin işsizlik demek olduğunu ve özel sektörün düşük ücretlerine mahkûm kalacaklarından endişe etmektedirler.

Tablo 10

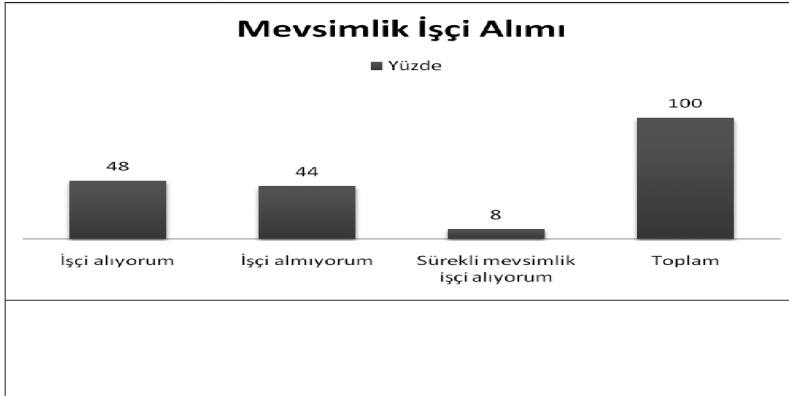
Görüşme yapılan çay üreticilerinin yüzde 40’ı toprağını yarıcıya vermekte, yüzde 60’ı ise yarıcıya vermemektedir (Tablo 11). Bölge geneline yarıcılık uygulamasında etnik özelliklere farklılık gösterebilmektedir. Lazlar, Hemşinlilere göre daha muhafazakâr olduğu bilinmektedir, çaylarını genelde dışarıdan gelenlerle paylaşmayı istememekte güven beslemeleri halinde ortaklık yapabilmektedirler. Bağ bahçe işlerini Laz’lar kendileri yaparken, Hemşinliler bağ bahçe işlerini de yarıcıya vermektedirler. Yarıcılık bölge genelinde son 10 yılda değişime uğramıştır. Eskiden yarıcılar yaş çaydan elde edilen gelirin 1/3’ini alırken şu anda yarı yarıya gelir almaktadır.

Tablo 11

Görüşme yapılan çay üreticilerinin yüzde 48'i mevsimlik işçi kullanırken, yüzde 44'ü kullanmıyor ve yüzde 8'i ise sürekli mevsimlik işçi kullanmaktadır (Tablo 12). Bölge deyimiyle sürekli mevsimlik işçi kullananlara "toprağı yarıya verilmiş" şekilde ifade edilmektedir. Bölgede mevsimlik işçilerin tamamı Gürcistan'dan gelen işçilerdir. Gürcü işçilerin temini köy içinden yapılmaktadır. Köylülerden biri eski evini Gürcü işçilere vererek onların ikametgâhını sağlamaktadır. Gürcü işçilerin barınma ihtiyaçlarını gideren kişiye karşı minnet duygusu beslemesi, Gürcü işçilerin karşılıksız olarak çay satımında yardım işlerinden, fazladan bir iki saat çalışmaya vara işleri yapabilmektedir. Bölgede etnik temelli özellikler Gürcü işçilerin nasıl seçildiğini de belirlemektedirler. Derinlemesine görüşmelerimizde Lazlar, Müslüman olan Gürcü işçilerle çalışırken, Hemşinliler ise bu konuda bir ayırım yapmamaktadırlar.

Tablo 12

4. Çaydan Başka Kazanç ve Birikim: Kivi-Fındık, Bağ Bahçe Ürünleri ve Esnaflık

Görüşme yaptığımız Yücehisar Köyü'nde kivi üretiminin yaygın şekilde yapılmadığını, üreticilerin yüzde 20'si satmaktan çok tüketim amaçlı ektiklerini belirt-

mişlerdir. Bölge genelinde ise, kivi'nin kışın toplanması sonrasında, toptancıya kiviyi kilosu 1.5 -2 lira arasında satmaları, toptancının satın aldığı kivi'yi büyük şehirde soğutma depoları sayesinde saklı tutarak 3-4 katına satması gösterilmektedir. Üretici bunun bilincine vardıkdan sonra piyasa için kivi üretimi yapmamaya başlamıştır. Yöre de yapmış olduğumuz derinlemesine görüşmelerimizde üreticiye sadece kivi fidesinin teşvik olarak verilmesinin pek bir anlamı olmadığına tespiti yapılmıştır. Çok pahallı olan soğuk depo fabrikalarının üreticinin kuramayacağına, dolayısıyla kivi üretiminin bir kazanç getirmedeği vurgulanmaktadır.

Çay üreticilerin yüzde 68'i fındık yetiştirirken, yüzde 32'i ise hiç fındık yetiştirmektedir. Fındık üretimi de kivi üretimi gibi satma amaçlı değil tüketim amaçlı yapılmaktadır. Çay üreticilerin yüzde 96'sı bahçe ürünlerini yetiştirmektedir; yalnızca yüzde 4'ü yetiştirmemektedir. Aile için gerekli gıda için bir tür tasarruf imkânı sağlanmasından dolayı ve de çevre pazarlarda pazarcılık yaparak geçinme imkânlarını artırmaya çabalamaktadırlar.

Görüşme yaptığımız çay üreticilerinin esnaf ve tarım dışı kesimde kendi hesabına çalışan yüzde 32'dir. Bu kişilerden berber, market sahibi, pazarıcı, dolmuşçu, terzi, demirci ve bir de cami hocası bulunmaktadır. Üretim ilişkileri farklılaşıp çeşitlendikçe ve çay üretiminden sağlanan kazanç azaldıkça, ek kazançlar yaratmanın yolları bulunmaktadır. Ancak bu işlerde sınırlılık içermektedir.

Çay üreticileri birikimlerinin değerlendirdikleri yer ise ev satın almalarıdır. 2000'li yıllardan sonra gelirin tüketim harcamalarını karşılamamaya başlanmasından sonra tasarruf yapamaz hale gelmişlerdir. Eskiden üreticiler çay üretiminden elde ettiği gelirle ile evlerini yaparken, şimdi çay fabrikalarında çalışarak ek kazanç sağlamaya çalışarak 3-4 yılda evlerini tamamlama şansını bulabilmektedirler. İlçede tarım dışı faaliyetlerin artması ek kazanç yollarının sağlanmaya çalışılmasıyla birlikte, ilçede ev satın almalarda artış olmaya başlamıştır. Görüşme yaptığımız yerlerin büyük bir çoğunluğu eski birikimlerle satın aldıkları (22 hane) ilçede ki TOKİ evleridir.

5. Çay Üreticilerinin Devlet/Kurum/Örgütlerle İlişkileri

Görüşme yaptığımız 25 ailenin hepsi devletten çay üretimi ile ilgili destek görmediklerini belirtmişlerdir. Bölgenin İlçe Tarım Müdürlüğü ile yapılan görüşmede, tarımda genel destek olan gübre ve mazot desteğinin yapıldığı, üretilen 1 kg yaş çaya karşılık 9 kuruş (Şubat 2009) ve budama desteği yapıldığı öğrenilmiştir. Ancak bu destek için arazinin tarla olarak geçmesi şartı ve arazinin kendi şahsı üzerine tapulu olması gerekmektedir. Bölge de araziler resmi olmayan yollarla kardeşler arasında paylaşılmaktadır. Dolayısıyla bu yardımlardan yararlan-

namamaktadırlar. Ziraat Odası ile yapılan görüşme de ise odaya üyeliğin mecbur olduğunu ve yıllık ücretin 15 lira olduğu belirtilmiştir. Ziraat Odası 6 ay faizsiz kivi direk desteklerinin yanında fide desteği vermektedir. Ayrıca Likapa,¹⁰ arıcılık ve seraların inşasına destek vermektedir. Öte yandan da Ziraat Odası çayın üretiminin bölgede alternatifinin olmadığını söylemektedir. Üreticiler ise Ziraat Odası'nın faaliyetlerinden hiç memnun değiller. Ziraat Odası'nın aldığı aidatın karşılığını vermediklerinden yakınmaktadırlar. Bunun nedeni de çay üretimi dışındaki ürünlere verilen desteğin karşılığı alınmamasıdır. Öte yandan ÇAYKUR'un yaş çayı kotalı olarak alması ödemelerin geciktirilmesi ve köyün yanında yer alan Doğu çay fabrikasının yaş çaya karşılık nakit ödemeyip karşılığında kuru çay ödemesi üreticiyi hayli zora sokmakta ve de özel sektör kuru çayın pazarlanma işini üreticiye devretmiştir. Üreticiler gündelik hayatta alışverişleri ise takas yöntemiyle yani kuru çay karşılığı tüketim mallarını temin edebilmektedir (Bkz aşağıdaki fotoğraf).

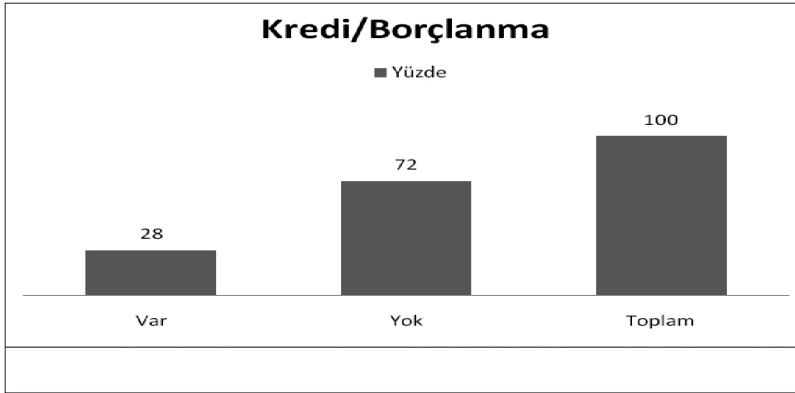
Kaynak: 2009 Şubat Rize/Pazar

Görüşme yapılan çay üreticilerinin yüzde 28'inin ilçedeki bankalardan tarım kredisi almış olup borçluluğu devam etmektedir (Tablo 13). Yüzde 72'sinin ise borçlanmaya karşı duyulan güvensizlik nedeniyle kredi kullanmamışlardır. Kredi borcu olan kesim ise gübre için aldığı krediyi ödeyemeden tekrar borçlanmaktadırlar. İthal edilen gübre fiyatları arttıkça üreticiler daha da çok borçlanmaktadır.

10 Ilıman iklimlere adapte olmuş bir üzümü meyve türüdür.

1980'li yıllara kadar hayvancılık bölgede etkiliyken üreticiler hayvan gübresi ve yanmış çay kullanarak ithal gübreye ihtiyaç duymamaktaydılar. Hayvancılığın gerilemesi, kaliteli çay üretimi için ithal gübre kullanımı için yapılan baskılar sonucunda bölgede neredeyse tamamen ithal gübre kullanılmaya başlanmıştır. Diğer yandan 1980 sonrasında yaş çay alım normunun 3.5 yapraktan 2.5 yaprağa çekilmesi ve ÇAYKUR'un üreticiden belli normlarda çay istemesi üreticilerin ithal gübre kullanımına geçişe zorlamıştır. 2009 yılında 1 ton ithal gübre fiyatı yaklaşık 1.000-1.300 TL arasındadır.

Tablo 13

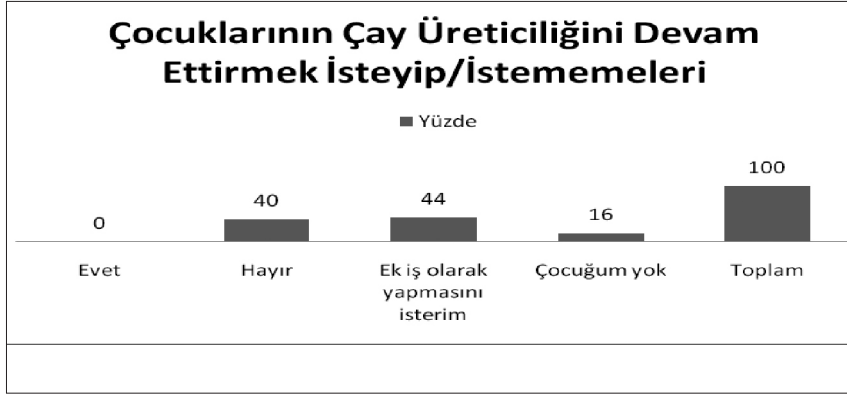
Görüşme yapılan çay üreticilerinin yüzde 72'sinin ÇAYSEN adlı çay üreticileri sendikasıyla haberleri varken, yüzde 28'inin haberi yoktur. ÇAYSEN'in çalışmalarına bölge halkı olumlu karşılamakta, ancak çeşitli olumsuz söylentilerle bölge halkını mücadele etme konusunda uzaklaştırma eğilimi taşıyanların olması ÇAYSEN'e gerekli destek sağlanamamaktadır. ÇAYSEN ile yapılan görüşmede, bölge de çay ve ÇAYKUR konusunda çalışma koşulları ve özelleştirme konularında bilgilendirme ve mücadele etmeye yönelik direnişlerde bölge halkıyla ortaklaşmaya çalıştıklarını belirtmişlerdir. Ancak gerekli destek konusunda sıkıntı yaşamaktalar. ÇAYSEN sadece çay konusunda değil toplumsal konulara karşı duyarlı olmakta ve "Karadeniz Satılması" gibi platformlara destek vermektedirler.

6. Çay Üreticilerin Gelecekte Beklentileri

Görüşme yaptığımız çay üreticilerin yüzde 40'ı çocuklarının çay üreticisi olmasını istememektedir (Tablo 14). Yüzde 44'ü ise çocuklarının çay üreticiliğini sadece ek iş olarak yapmasını istemektedir. Çocuklarının sadece ek iş olarak devam etmesini isteyen ailelerin topraklarının boş kalmasını istememeleridir. Aileler çocuklarının bir meslek edinmesini isterken, aynı zamanda toprağı boş bırakmalarını ve çay tarımı döneminde hasat toplama işini devam etmelerini istemektedir-

ler. Diğer taraftan çocuklarının hiçbir şekilde çay üreticiliğini devam ettirmelerini istemeyenler "Biz yıllarıdır bu işi yapıyoruz ne elde ettik?" şeklinde ifade etmektedirler.

Tablo 14

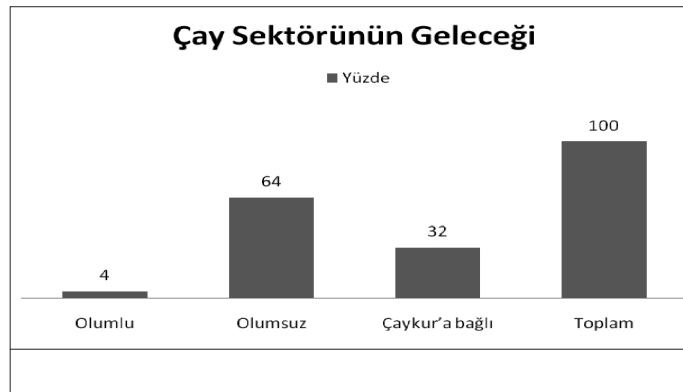

Aşağıdaki örnek olay çay üreticisinin çocuklarının kendi işini devam ettirmesinin istememe nedenini açık bir şekilde ifade etmektedir.

Örnek Olay 2: "...Çocuklarımla okumasını istiyorum. Çünkü ben bu kadar sene bu işi yaptım elime geçen herhangi bir şey olmadı. ÇAYKUR olduğu sürece çaya herhangi bir şey olacağını sanmıyorum. Emekli olduğum için kendi adıma rahatım ancak çocuklarımla düşünüyorum. Kendim için bir beklentim de düşüncem de yok..."

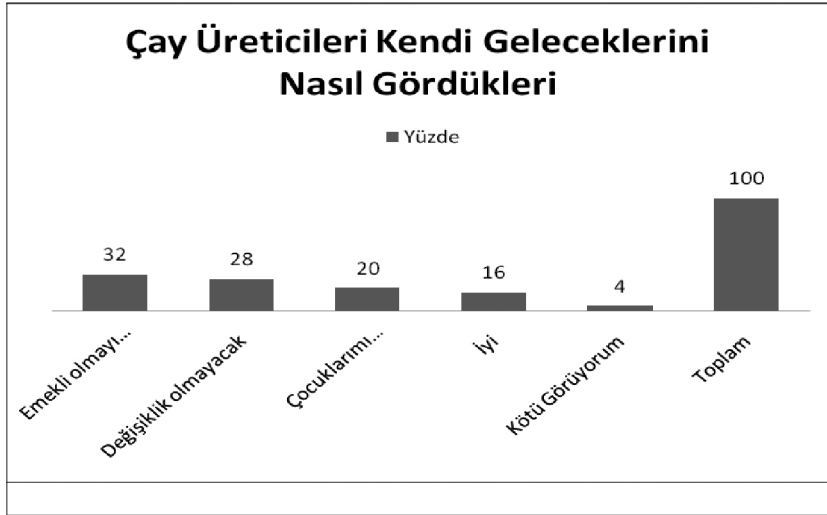
Görüşme yaptığımız çay üreticilerinin yüzde 64'ü çay sektörünün geleceğini olumsuz görmektedir (Tablo 15). Bunun nedeni ÇAYKUR tarafından yaş çay fiyatına biçilen değerlerin düşüklüğü, kaçak çay üretimi ve arazilerin bölünmesidir. Çay sektörünün geleceğinin ÇAYKUR'a bağlı olarak gören yüzde 32'i ÇAYKUR'un özelleşmesiyle birlikte çay sektörünün geleceğini olumsuz etkileyeceğini belirtmektedirler.

Tablo 15

Çay üreticilerin kendi gelecekleri hakkındaki soruya karşılık yüzde 32'i emekli olmayı düşünmektedir. Çay tarımının yarattığı istihdam etkisiyle çay işleme fabrikalarında çalışan kişiler emekli olmaktan başka bir şey düşünmediklerini ifade etmişlerdir. Çay üreticilerinin yüzde 28'i ise gelecekte hayatlarında bir değişiklik olmayacağını, şimdi kıt kanaat geçindikleri ve sadece karınlarını doyura bildiklerini gelecekte aynı şekilde olacağını ifade etmektedirler. Yüzde 20'si ise çocuklarına odaklanmakta ve kendilerinden çok çocuklarının geleceğini düşünmektedir. Kendi geleceklerini iyi gören yüzde 16'sı ise yeni iş kurmuş olanlardır. Bunlardan biri de TOKİ Yüzeylerin altına açılmış olan market sahibidir. Diğerleri de ilçede ticaret ile ilgili işlerle uğraşmaktadır.

Tablo 16

Aşağıdaki örnek olay çay üreticilerin çoğunluğunun kendi gelecek ve beklentilerinin olumsuzluklarını çok açık bir şekilde ifade etmektedir.

Örnek Olay 3: “..Birikimlerimi değerlendiremiyorum pek. Çünkü kazancımız ancak geçinmemize yetiyor. Şu ana kadar sadece köyde bir ev yaptırabildim. Banka kredisi kullanıyorum. Ve de şu an ona borcum var. Bir kız bir oğlan iki çocuğum var ve de ikisinin de okumasını istiyorum. Ancak toprağımız boş kalmasın diye bu işi de ek iş olarak yapmalarını istiyorum. Çay sektörünün geleceğini hiç iyi görmüyorum. ÇAYKUR ile ilgili özelleştirme dedikoduları hala var. Eğer ÇAYKUR özelleşirse üretici açısından çay biter. Emekli günümü doldurmayı beklemek dışında kendimle ilgili bir planım, düşüncem de yok...”

Sonuç Yerine

Türkiye’de çay üreticiliği; 1940’lı yıllardan 1980’li yıllara kadar içsel sermaye birikimi yaratmaya dönük devletin düzenleyici rolü üstlendiği bir yapıda gelişim gösterirken, 1980 sonrasında bu yapı yerini yeni liberal politikaların eşlik ettiği dışa yönelik sermaye birikimi sağlayan devletin seyirci kalmayı tercih ettiği süreçte serbest piyasa koşullarının acımasız rekabetine bırakılmaya başlanmıştır. Değişen ve dönüşen süreç içinde yapısal koşullar değişime uğrarken ilişkisel mekanizmalarda değişime uğramaya başlamıştır.

Kamu kararı güden ÇAYKUR, çay üreticiliğini desteklemesi Doğu Karadeniz Bölgesi için en önemli geçim kaynağı olurken, günümüzde özelleştirilecek olan kurumun yaş çay alımında kotalı, düşük ve geciktirmeli bedel ödeme uygulaması ile birlikte piyasaya giren özel çay şirketlerini özendirme işlevini yüklenmiş durumdadır. Bir çay üretim merkezi olan Rize’nin Pazar ilçesinin Yücehisar Köyü çay üreticileri ÇAYKUR’a kotalı olarak verdiği yaş çayın yanı sıra kota dışında arta kalan çay ise zorunlu olarak özel sektöre vermektedirler. Yücehisar’da sadece çay üreticiliği yapılmamaktadır, aynı zamanda daimi ve geçici olarak ÇAYKUR’un çay işleme fabrikalarında çalışılmaktadır. Devletin fabrikalarında özel sektör fabrikalarından daha yüksek ücret alınırken, özel sektörde olduğu gibi geçici işçi çalıştırma gün geçtikçe artığı ifade edilmekte, özelleştirme sonrasında ise özel sektörün düşük ücretli işçiliğine mahkûm olunacağı dillendirilmektedir. Çay üretim arazileri dağınık ve parçalı olması çay üreticilerin geçinme olanaklarını da azaltmakta ve aynı zamanda devletin yönlendirmesi ile birlikte arazilerin büyük olduğu yerlere teşvik uygulanıp diğer yerler için farklı ürünlerin yetiştirilmesi için teşviklerin yapılması, bölgenin geleceği için tam bir belirsizlik yaratmaktadır. Çünkü çay dışındaki ürün için sadece tek başına teşvik verilmesi yeterli olmamaktadır. Ürünlerin pazarlama ve dağıtımını konusunda yeterli bilgi ve donanıma sahip olunmaması nedeniyle tüccarlarla eşitsiz ilişkiye girilmesi üreticilerin mağduriyeti ile sonlanmaktadır. Öte yandan dünya çay pazarı oligopol yapı içerirken ve de Türkiye küresel kapitalizme eklenme sürecinde ÇAYKUR’un özelleştirme sonrasında yerel sermaye ve uluslar arası sermayenin etkileşimiyle birlikte yerel piyasanın oligopol olacağını söylememiz yanlış olmayacaktır. Sonuç olarak çay üreticisi daha keskin ve aşılması zor eşitsiz ilişkilerin zincirine dâhil olabilecektir.

Yücehisar Köyü’nde çay üretiminde emek kullanım biçimleri de değişime uğramıştır. İstihdam olanaklarının sınırlı olması ve çay üreticiliğinin birikim yaratmaması nedeniyle eğitilmiş gençlerin göç etmesi ile birlikte çay toplama işlerinde göçmen Gürcü işçiler tarafından yapılmaya başlanmıştır. Çay fabrikalarında erkekler yaş çay işleminde çalışırken, fabrikaların büro işlerinde kadınlar çalışmak-

tadır. Keskin şekilde toplumsal cinsiyetçi işbölümü köyde devam ederken kadınların köy dışında çalışıyor olmaları önemli bir değişim içermektedir. Öte yandan kadınların tarlada ücretsiz aile işçisi olarak yaş çay toplamaları, bağ bahçe işleri yapmaları, hayvan bakmaları ve de ev içi bakım ve hizmetlerin üstlenmeleri kadının ikinci konumunun devamını görmekteyiz. Çay üreticilerin gelecekte beklenileri umutsuz ve oldukça karamsarlık içermektedir. Bu bakış açısı da gelecekte Yücehisar Köyü'nde küçük çay üreticiliğinin giderek tasfiye olacağını söylemek yanlış olmayacaktır. Öte yandan daha geniş çerçeveden baktığımızda ise yerel çay sanayicileri çay borsası aracılığı ile tasfiye süreci dışında kalabilen küçük üreticileri denetim ve kontrol altında tutarak birikim yoğunlaştırılacaktır. Diğer yandan tasfiye süreci ile birlikte çay üreticileri az sayıda özel çay fabrikalarının da bir kısmı işçileşecek, bir kısmı işsizleşecek ve de mülksüzleşeceklerdir.

Kaynakça

- Duman, M. (2005) Çay Kitabı, Kitapevi, İstanbul.
- Ercan, Fuat (2004) "Sermaye Birikiminin Çelişkili Sürekliliği-Türkiye'nin Küresel Kapitalizmle Bütünleşme Sürecine Eleştirel Bir Yaklaşım" Neoliberalizmin Tahribatı, Haz. N.Balkan ve S.Savran, Metis Yayınları, İstanbul (9-43)
- Fitter, R. ve R. Kaplinsky (2001)"Can an Agricultural "Commodity" be Be-Commodified and If So Who Is To Gain?", IDS Discussion Paper, England.
- Gereffi, G. (1999). "A Commodity Chains Framework for Analyzing Global Industries", American Behavioral Scientist, Edited by M.Angel and E.Harigittai, Princeton University, USA.
- Güler-Müftüoğlu B.(2004) "Büyük ve Küçük Firmalar Arası İlişkilerin Bildiğimiz ve Bilmediğimiz Yönleri", İktisat Dergisi, Sayı: 452, (57-62).
- Güler-Müftüoğlu, B.(2006) "Küresel Rekabetin Cazibe Merkezi: Yerel/Bölgesel Dinamikler", Bölgesel Kalkınma Politikalar ve Yeni Dinamikler, Der. A.Arı, Derin Yayınları, İstanbul, (117-174).
- Güler-Müftüoğlu, B. F.Ercan (2007) "Bölgesel Kalkınmadan Bölgesel Sermaye Birikimine: Olumluluklar/Fırsatlar ve Olumsuzluklar/Tehditler Açısından Karadeniz Bölgesi", I. Karadeniz'de Sanayileşme ve Çevre Sempozyumu, 14-17 Kasın 2007, Trabzon.
- Hann İ. B. ve C. Hann (2003) İki Buçuk Yaprak Çay, İletişim Yayınları, İstanbul.
- <http://www.ajans53.com/haber-3384--cay-borsasi-icin-onemli-adim.html>,
- <http://www.rtb.org.tr/website/cayborsasi.htm>,
- <http://www.teacoffeecocoa.org/tcc/News/Tea/Tea-growers-protest-at-layoffs-and-low-wages> 06.06.2009
- <http://www.teacoffeecocoa.org/tcc/News/Tea/World-s-largest-teacompany-accused-of-aggressive-policy-of-job-destruction> 06.06.2009

- Humphrey J. ve Schmitz H. (2000) *Governance and Upgrading: Linking, Industrial Cluster and Global Value Chain Research*, IDS Working Paper 120, Brighton: Institute Development Studies.
- Kamplisky R. (2000) "Spreading The Gains From Globalisation: What Can Be Learned From Value Chain Analysis?" IDS Working Paper 110, Brighton: Institute Development Studies.
- Kıray, M.B. (2000) *Ereğli Ağır Sanayi Öncesi Bir Sahil Kasabası*, Bağlam Yayınları, İstanbul.
- Köymen, O. (2008) *Kapitalizm ve Köylülük -Ağalar, Üretenler, Patronlar-*, Yordam Kitap, İstanbul.
- Nadvi, K. ve Hadler, G. (2002). G. "Local Clusters in Global Value Chains: Exploring Dynamic Linkage Between Germany ve Pakistan", IDS Working Paper 152, Brighton: Institute Development Studies.
- Neilson, J. ve B. Prichard (2006). *Traceability Supply Chains and Smallholders: Case-Studies From India ve Endoesia, Kenya*, Intergovernmental Group on Tea -Committee on Commodity Problems-, Kenya.
- Özyurt H. (1989) *Türkiye'de Çay Tarımının Yarattığı Sosyo Ekonomik Etkilerin Ölçümü*, KTÜ basımevi, Trabzon
- Raman, K.R. (t.b.d.)*The Empire's Commodity Chain: India Tea in The World Economy 1840-1947*, India.
- Referans Gazetesi, (23.08.2007)
- Saklı A. R. (2008) *Türk Çayının Dünü ve Bugünü*, Kaktüs Yayınları, İstanbul.
- Slavoj, Z. (2009). "Class and Commons," *New Left Review* No:57 (May-June), s. (43-55).
- Sturgeon T. (2001) "How Do We Define Value Chains and Production Networks", *IDS Bulletin*, Vol: 32.
- Talbot, J. (2002) "Tropical Commodity Chains Forward Integration Strategies and International Inequality Coffee, Cocoa and Tea", *Review of International Political Economy*, 9:4 November (701-714)